

UNIVERSITATEA BABEȘ - BOLYAI CLUJ - NAPOCA

Facultatea de Istorie și filosofie

Școala doctorală de relații internaționale și studii de securitate

TEZĂ DE DOCTORAT

REZUMAT

Cond. șt.: prof. univ. dr.

Liviu-Petru Zăpîrțan

Doctorand:

Ion Tudor Felezeu

Cluj-Napoca, 2015

UNIVERSITATEA BABEȘ - BOLYAI CLUJ-NAPOCA

Facultatea de Istorie și filosofie

Școala doctorală de relații internaționale și studii de securitate

Ideea de drept în spiritualitatea europeană

Rezumat

Cond. șt.: prof. univ. dr.

Liviu-Petru Zăpîrțan

Doctorand:

Ion Tudor Felezeu

Cluj-Napoca, 2015

Cuprins

CAPITOLUL I – NECESITATEA REFLEXIEI FILOSOFICE ASUPRA DREPTULUI	1
I.1. Concepțiile Antichității despre drept	7
I.2. Dreptul în societatea medievală	27
I.3. Umanismul și Renașterea.....	58
I.4. Conceptul modern de dreptate	66
I.5. Traseul contemporan al conceptului de drept	74
CAPITOLUL II . SEMNIFICAȚII AXIOLOGICE ALE VALORII DE DREPT ÎN CULTURA EUROPEANĂ.....	78
II.1. Dreptul ca valoare în raport cu legea.....	78
II.2. Constituirea dreptului ca valoare în cultura filosofică europeană	91
II.3. Particularități în constituirea semnificației axiologice a valorii de drept	95
II.4. Semnificații axiologice ale valorii de drept în concepție platoniciană.....	98
II.5. Contribuții aristotelice la constituirea dimensiunii axiologice a dreptului.....	104
II.6. Drept și/sau dreptate în tradiția filosofică europeană	114
CAPITOLUL III. ROLUL DREPTULUI ÎN CONSTRUCȚIA EUROPEANĂ.....	119
III.1. Valori și obiective ale Uniunii Europene	121
III.2. Noțiunea de drept al Uniunii Europene și natura Uniunii Europene.....	139
III.3. Structura dreptului Uniunii Europene	159
III.4. Impactul dreptului Uniunii Europene asupra persoanelor în timp și spațiu.....	178
Concluzii	196
Bibliografie.....	210

Rezumat

Abstract. *Raporturile dreptului cu viața socială au constituit un subiect de reflexii atât pentru filosofi cât și pentru juriști din cele mai vechi timpuri, pentru că este un fapt dorința oricărei societăți de a se construi pe un anumit sistem de valori (Adevăr, Bine, Frumos și Dreptate) și apoi de a încerca să perpetueze efortul de a le materializa, de a le obiectiva în viața oamenilor.*

Pe parcursul lucrării am urmărit aceste trei seturi de probleme plecând de la ideea că valoarea de drept definitorie pentru condiția umană a urmat de-a lungul istoriei modalități de structurare și de promovare dependente de fiecare popor și în fiecare moment al dezvoltării lui.

Cu toate acestea există o moștenire comună a spiritului european în legătură cu valoarea de drept și materializarea ei în norme, respectiv aplicarea în actul de justiție, pe care o datorăm culturii grecești și celei romane din Antichitate cărora li se adaugă iudeo-creștinismul. Din împletirea lor laolaltă s-a născut o anumită înțelegere a naturii și rolului dreptului, a valorii de drept, ca o valoare fundamentală alături de Adevăr, Bine și Frumos.

Excursul nostru analitic a debutat printr-o analiză a valorii de drept din perspectiva raportării sale la lege. Motivul subiacent al uneia astfel de abordări este că nu putem vorbi despre drept ignorând legea, îndeosebi atunci când mizele cercetării aparțin spectrului axiologic. Astfel, am intenționat ca raportarea la elementul legii să confere beneficii clarificatoare pentru analiza dreptului ca valoare.

Cuvinte cheie: spiritualitate europeană, justiție, conceptul de drept, valoarea de drept, dreptul Uniunii Europene

Excursul nostru analitic a debutat printr-o analiză a valorii de drept din perspectiva raportării sale la lege. Motivul subiacent al uneia astfel de abordări este că nu putem vorbi despre drept ignorând legea, îndeosebi atunci când mizele cercetării aparțin spectrului axiologic. Astfel, am intenționat ca raportarea la elementul legii să confere beneficii clarificatoare pentru analiza dreptului ca valoare.

Raporturile dreptului cu viața socială au constituit un subiect de reflexii atât pentru filosofi cât și pentru juriști din cele mai vechi timpuri, pentru că este un fapt dorința oricărei societăți de a se construi pe un anumit sistem de valori (Adevăr, Bine, Frumos și Dreptate) și apoi de a încerca să perpetueze efortul de a le materializa, de a le obiectiva în viața oamenilor.

Într-o lucrare consacrată principiilor fundamentale ale unei filosofii juridice, Eugeniu Speranția susținea că, „smulgându-ne din făgașele instinctului și ale impunerilor brutale, dreptul este un instrument de spiritualizare a omenirii” în sensul în care prin el se introduc legile rațiunii în activitatea omenească¹.

De aceea înțelegerea rolului dreptului în societate presupune soluționarea a trei tipuri de probleme. Cel dintâi izvorăște din ceea ce Speranția numește caracterul transcendental al dreptului care înseamnă că dincolo de varietățile de realizare, în diverse locuri și timpuri, la rase și vieți sociale deosebite nici unui om nu-i lipsește ideea de drept deci „nici unui popor oricât de primitivă i-ar fi mintea și oricât de arbitrară i-ar fi organizarea vieții”; „dorința de drept, nevoia de justiție este unanimă”².

Cel de al doilea tip de probleme se referă la „cercetarea influențelor exterioare, extrinseci pe care elaborarea ordinii juridice le suferă din partea condițiilor istorice”, adică din partea „diverșilor factori ai vieții sociale, antropologici, geografici, cum sunt ideologiile, credințele și concepțiile care sunt răspândite într-o societate, interesele de grup sau generale.

Cel de al treilea tip de probleme urmărește să stabilească modalitățile prin care se realizează funcționarea unui anumit drept într-o societate în vederea spiritualizării progresive a omenirii, a introducerii în viața oamenilor a valorii de drept și a materializării normelor care o concretizează.

Pe parcursul lucrării am urmărit aceste trei seturi de probleme plecând de la ideea că valoarea de drept definitivă pentru condiția umană a urmat de-a lungul istoriei modalități de structurare și de promovare dependente de fiecare popor și în fiecare moment al dezvoltării lui.

Cu toate acestea există o moștenire comună a spiritului european în legătură cu valoarea de drept și materializarea ei în norme, respectiv aplicarea în actul de justiție, pe care o datorăm culturii grecești și celei romane din Antichitate cărora li se adaugă iudeo-creștinismul. Din împletirea lor laolaltă s-a născut o anumită înțelegere a naturii și rolului dreptului, a valorii de drept, ca o valoare fundamentală alături de Adevăr, Bine și Frumos.

¹ E. Speranția „Principii fundamentale ale filosofiei juridică”, Institutul de Arte grafice, „Ardealul” Cluj, 1936, pg.8

² Idem, p. 14

Prezentarea evoluției raporturilor dintre drept și societate a fost legată de marile epoci istorice, pentru că și schimbările înțelesurilor date naturii și rolului dreptului au avut loc în dependență de structurile sociale generale, de raporturile specifice de putere precum și de dinamica vieții spirituale. În acest sens am reținut ideea lui R. Jhering potrivit căreia există un sens obiectiv al valorii și noțiunii de drept, pe care el l-a cercetat în „Spiritul dreptului roman” și care desemnează modul în care o societate investește un anumit conținut ideii de drept, care să-i asigure păstrarea identității și funcționării ei echilibrate³.

Pe baza acestei spiritualități se construiește un drept subiectiv, un ansamblu de norme care sunt, după expresia lui E. Speranția „o emanație a tipului de societate”, adică a „civilizației” grupului⁴.

Pornind de la aceste premise am căutat să punem în evidență relațiile dintre drept și viața socială a marilor epoci istorice, considerând că pentru cultura și civilizația europeană sunt fundamentale rădăcinile grecești, romane și iudeo-creștine care s-au fundamentat în Antichitate.

Cultura juridică a Greciei antice s-a construit prin elaborarea valorilor și normelor juridice în Cetățile care prin drept și-au afirmat identitatea. Deși fiecare Cetate a avut Constituția ei ca act politico-juridic care să consfințească propriul înțeles dat normei de organizare și conducere generală, Aristotel a putut subsuma cele mai de seamă trăsături ale unei normări care să răspundă unor cerințe generale de drept și care să genereze o justiție, o aplicare specifică. În fapt, civilizația greacă a pus în relief ideea gradului de generalitate a unei norme juridice și deci și a posibilităților de a găsi elemente comune în sisteme juridice diferite, ca o cale a construirii unor norme de drept valabile într-un cadru social cât mai larg.

În măsura în care stabilirea unor norme comune sistemelor de drept trebuie pusă în legătură cu voința puterii politice trebuie să ne referim la eforturile de unificare legislativă, care se poate afirma, că sunt o permanență a istoriei europene. M. Gagarin susține că în Grecia legea „nomos”, era atât de importantă încât exprima o cale de viață,

³ George Mousourakes, „Roman Law and the Origins of the Civic Law Tradition”, Ed. Springer, Dordrecht, 2015

⁴ E Speranția, op. cit., p. 81

un mod de a fi al Cetății, iar pentru unii autori un îndreptar pentru a sluji în interesul Cetății și identității ei⁵.

Pentru grecii Antichității Dreptul, împreună cu Adevărul, Binele și Frumosul erau valori supreme în care trebuia să creadă și să le trăiască încât Dreptul și Justiția nu se puteau rupe de valorile morale după cum ele trebuie să se raporteze la Adevăr. Aceasta obligă inteligența colectivă a Cetății să abandoneze improvizatia și sentimentalismul pentru a face din legea de drept o construcție rațională.

Dacă răspunde interesului general, este construită rațional, reflectă cerințele de adevăr al vieții oamenilor legea, prin aportul puterii politice poate fi considerată obligatorie pentru toți membrii Cetății.

Prin Socrate și Platon spiritualitatea europeană a câștigat ideea necesității supunerii față de lege, a respectului pentru proprietate, pentru libertatea celuilalt, pentru că ele izvorăsc din înseși legile naturii. Legile sunt diferite pentru că sunt construite pe baza unor culturi diferite ceea ce face ca valoarea de Drept să - și găsească materializarea în norme diferite și mai ales în forme diferite de aplicare, pentru că justiția este un lucru iar legea alt lucru.

De aici ideea că legea trebuie să tindă spre o cât mai cuprinzătoare universalitate și să capete o formă de exprimare de necontestat (legea trebuie să fie scrisă pentru a avea durată și pentru a putea fi invocată ca argument).

A doua rădăcină a spiritualității europene a fost dată de cultura romană în care dreptul a avut o clară preeminență. De la fondarea Romei în 753 î. e. n. până la căderea Imperiului Bizantin în 1453, Imperiul Roman nu a încetat să ofere gândirii despre drept și lege exprimări perene care să se regăsească în formule distincte până în zilele noastre.

Dreptul roman s-a legat, pe de o parte, de nevoile de normare ale societății (dând dreptul persoanei, al proprietății, al contractului și schimbului) în ceea ce s-a numit drept privat, în ceea ce a fost relația omului cu societatea, pe de altă parte într-un drept public și în ceea ce a fost relația Cetății cu alte cetăți, în ceea ce a devenit drept internațional public. Datorăm, așadar Romei structurarea clară a marilor domenii ale dreptului cu specificarea conținutului fiecărei ramuri. Stoicii, Cicero, Epictet, Seneca, Marcus Aurelius au rafinat cu argumentele filosofice aceste componente ale sistemului de drept.

⁵ M. Gagarin, P. Woodruft, F. Miller, „A. History of the Philosophy of Law”, vol., 6, p. 22

Am menționat faptul că evoluția raporturilor dintre drept și societate a fost marcată și de alte orientări, cum au fost cele grupate sub numele de eleniști, epicurieni, peripateticieni dar pecetea cea mai puternică o are, fără îndoială cultura iudeo-creștină⁶.

Unui Ev Mediu căruia îi era caracteristică fărâmițarea social-politică i-a corespuns și o fărâmițare a sistemelor de drept, ceea ce a impus un proces codificare, de căutare a elementelor lor comune, ceea ce a consolidat spiritul european.

Andrea Padovani arată că odată cu creștinismul omul și societatea sunt privite ca realități producătoare de idei a căror sursă se află în Divinitate. Prin urmare Antichitatea și Justiția sunt de la Dumnezeu și a le da viață înseamnă a respecta voința lui⁷.

Influența lui Augustin este importantă pentru sute de ani de creștinism prin ideea că Cetatea oamenilor trebuie să se apropie prin drept de cetatea divină. Glosatorii de la Universitatea din Bologna au lucrat după această filosofie. Dar tot atât de importantă este filosofia lui Toma de Aquino pentru care, în spirit aristotelic, beneficiind de câștigurile logicii și dialecticii, dreptul este produs de oameni, aplicat de ei pentru că este expresia libertății lor pe care le-a dat-o D-zeu, față de care oamenii au responsabilitatea de a-i respecta preceptele. În felul acesta Toma deschide calea pe care modernitatea va construi ideea dreptului natural și a reflectării lui în dreptul pozitiv, construit de legiuitor. Modernitatea va accentua rolul dreptului în a stabili care sunt marginile libertății acțiunii umane, în dependență de starea unei societăți. (Montesquieu). Un contract social – potrivit lui Rousseau – ar crea premisele unui sistem de drept care să răspundă nevoilor unei națiuni; iar încălcarea normei trebuie urmată de o pedeapsă, rațional stabilită, cum credea Beccaria.

În epoca modernă și apoi în cea contemporană rolul dreptului, privit ca sistem de norme care reglează diversele domenii ale vieții sociale, interne și internaționale, va fi afirmat doctrinar (în sensul de legătură cu anumite doctrine politico-juridice) și se va construi pe ramuri tot mai clar specializate până, în zilele noastre (drept comercial, financiar, etc.) sau drept internațional (privat, public) peste care se va lărgi dezbaterea privind drepturile omului. De la pozitivism la filosofia analitică, de la iusnaturalism la

⁶ Fred D. Miller, Early Jewish and Christian Legal thought, în: M. Gagarin et all. op. cit. pp. 166

⁷ A. Padovani, Theology and Law, in: A. Padovani, P. Stein, M. Lobban, A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol. 7, p. 61

teoria dreptului pur (H. Kelsen) se vor manifesta diverse concepții privind o mai bună legare a dreptului de problemele reale ale societăților.

Ceea ce este însă de remarcant, în legătură cu acest raport dintre drept și societate este permanența ideii de drept ca valoare, ca substanță a unei culturi și deci a unei axiologii. De aici atenția pe care am acordat-o într-un întreg capitol subiectului.

După cum indică însuși titlul, miza capitolului al doilea a fost de a investiga și elucida care sunt semnificațiile axiologice ale valorii de drept în cultura europeană. Altfel spus, ne-am propus să retrasăm parcursul conceptului de drept din perspectiva unei teorii generale a valorilor. Dată fiind natura intenției cercetării, conținutul capitolului a fost asigurat de trimiteri consistente la resurse filosofice. Consistența ideatică a capitolului a fost, așadar, întemeiată filosofic și, sperăm, în măsură să evidențieze amplele dimensiuni valorice ale dreptului.

Structura capitolului a fost articulată prin șase puncte de analiză: 1) dreptul ca valoare în raport cu legea; 2) constituirea dreptului ca valoare în cultura filosofică europeană; 3) particularități în constituirea semnificației axiologice a valorii de drept: fundamentele filosofice grecești; 4) semnificații axiologice ale valorii de drept în concepție platoniciană; 5) contribuții aristotelice la constituirea dimensiunii axiologice a dreptului; 6) drept și/sau dreptate în tradiția filosofică europeană.

Excursul nostru analitic a debutat printr-o analiză a valorii de drept din perspectiva raportării sale la lege. Motivul subiacent al uneia astfel de abordări este că nu putem vorbi despre drept ignorând legea, îndeosebi atunci când mizele cercetării aparțin spectrului axiologic. Astfel, am intenționat ca raportarea la elementul legii să confere beneficii clarificatoare pentru analiza dreptului ca valoare.

Astfel, am pornit de la ideea că raporturile între oameni au nevoie de un mediu stabil și de un cadru instituțional securizant. Chiar dacă suntem conștienți de așteptările pe care le avem unii de la ceilalți, iar reciprocitatea facilitează comunicarea și coordonarea între oameni, totuși, scenariul renunțării la stat țin de sfera ficționalului. De sute de ani evoluăm cu idealul supremației legii și avem nevoie de siguranța pe care o aduce cu sine existența regulilor juridice, de a le cunoaște cu toții. Accentul cade pe stabilitate, pe certitudine, pe obiectivitate, pe constanța aplicării legilor în timp, pe caracterul consistent logic, pe absența contradicțiilor interne, pe congruența conduitei oficiale și individuale cu

regulile. Toate aceste aspecte definesc un ideal cu valoare reală în orice societate contemporană civilizată. Acest ideal, în dimensiunea lui axiologică, oferă vieții umane o valoare mai presus de orice alte circumstanțe posibile. Bineînțeles, acest ideal ineluctabil nu conferă o valoare exclusiv pozitivă în modul de aplicare a legii, nici nu garantează că dreptul vizat prin aplicarea legii ar fi suficient pentru înlăturarea fără rest a oricărui rău mundan.

Toate aceste observații care acum aparțin unui loc comun de discuție au fost cucerite și fixate prin efortul de problematizare și conceptualizare al unor filosofi care au făcut, astfel, istorie. Sperăm că am reușit să subliniem măcar câteva aspecte semnificative ale acestei istorii relevante juridic, dar articulate filosofic. În fond, filosofii au fost cei care au chestionat necesitatea legilor, a legislatorilor, a întregului construct juridic.

Astfel, am căutat să arătăm cum se face că, dacă la nivelul realității dreptul are valențe tehnice, la nivelul teoriei filosofice, dreptul relevă de o problemă mult mai largă. O asemenea investigație implică o căutare dificilă, după cum o arată și eterna preocupare a filosofilor care au marcat cultura europeană încercând să o rezolve. Practic, toți filosofii politici, de la Platon la Hegel, toți filosofii preocupați de problema dreptului natural au filosofat sperând să ofere o soluție definitivă.

Fără a ne permite o abordare exhaustivă, am încercat să redescoperim dreptul refăcând traseul normativității. Am pornit de la ideea că, potrivit concepției naturaliste, conceptul de normativitate este specific unei înclinații necesare a ființei umane către normativitate. Practic, relevă de o idee fundamentală despre ceea ce ar fi imperativ și obligatoriu pentru ființa umană. Rezultă că dreptul are caracter „normativ” în măsura în care este sau tinde să reprezinte o ordine naturală și imperativă morală la nivel de dreptă conduită a oamenilor în raport cu ceilalți.

Am ținut să subliniem faptul că normativitatea în viziunea adoptată de pozitiviști, cât și în cea preferată de iusnaturaliști este, totuși, un concept controversat. În plus, am arătat cum interpretările „realiste” din gândirea juridică reclamă failibilitatea ambelor direcții de abordare și sancționează ca neverosimilă normativitatea acestora. Întrucât realismul acceptă ca „reale” exclusiv entitățile fizice și stările acestora, normele, fie că sunt de tip pozitivist, fie că sunt adoptate de iusnaturalism, nu se pot înscrie în această categorie. Istoria gândirii juridice ne oferă două idei care survin pentru a contracara concepția

conform căreia obligativitatea legii depinde de impunerea coercitivă a unor sancțiuni. O idee marșează pe observația că sancțiunile sunt de natură legală doar atunci când sunt impuse de agenții care au dreptul și datoria să le impună. Rezultă de aici că nu orice obligație legală își legitimează statutul de obligativitate prin faptul că îi sunt atașate sancțiuni. De asemenea, există reguli de drept care nu impun prin ele însele obligații. Bunăoară, există legi care împuternicesc sau acordă drepturi, reglementând exercitarea lor. Avem, în acest caz, legi specifice, autentice ca norme juridice, deși ele nu apar asociate explicit cu formulări de constrângeri.

Pe de altă parte, dispunem de o idee opusă, care acceptă că obligativitatea este justificabilă în termenii unei rațiuni practice. Din această perspectivă, se remarcă întâietatea practică a dimensiunii morale: obligativitatea legii și impunerea manifestă a legii depinde necesarmente de obligativitatea morală a acesteia. Dar ea poate fi obligatorie dacă și numai dacă are o calitate „moralmente peremptorie”. Aici vorbim despre o concepție iusnaturalistă în care obligația juridică este un caz particular și derivat al obligației politice. Aspectele privitoare la natura legii și a dreptului reclamă răspunsuri la problematici din aria legitimității autorității în comunitățile umane. În definitiv, obligația nu este explicabilă prin specificul coercitiv al unei prevederi legale, întrucât obligativitatea legii conferă justificare constrângerii.

Avansând într-o direcție care susține că ființele umane au drepturi fundamentale care le revin în orice context, inclusiv în starea naturală, am admis că funcția esențială a legilor se instaurează pentru a susține aceste drepturi. Pentru teoriile care admit ipoteza stării naturale, drepturile sunt plauzibile și aplicabile între oameni necoagulați comunitar, ca să nu mai spunem statal. Suportul filosofic cel mai temeinic pentru aceste teorii îl găsim la Thomas Hobbes, filosof englez de secol XVII, precum și la John Locke, alt filosof strălucit al gândirii moderne. În cazul ambelor trimiteri, legea, în calitate de pavăză a drepturilor, este precedentă instituționalizării ei.

De asemenea, am încercat să arătăm că teoriile despre drepturi și despre legi nu implică, însă, în mod obligatoriu subscrierea la teoriile stării de natură. Există alternative. Legea poate fi acceptată și ca „tehnică instituționalizată” de protejare a revendicărilor indivizilor față de politicile utilitare care țintesc către a obține maxima fericire pentru cât mai mulți indivizi. Aici ne-am referit la viziunea utilitaristă. Ne-am oprit atenția asupra

direcției utilitariste întrucât aceasta ocupă un loc central în teoria morală, iar o abordare a semnificațiilor axiologice ale valorii de drept trebuie să includă câteva idei despre această teorie. Mai mult, inclusiv în prezent, prin efervescenta eticilor aplicate, utilitarismul se menține ca sursă relevantă de argumente.

Din conceptul de istorie a doctrinelor filosofiei dreptului emerge o metodă de inițiere în studiul filosofiei dreptului. Pentru a putea discuta despre semnificațiile axiologice ale valorii de drept, a fost necesar să facem, mai întâi, referire la ceea ce este filosofia dreptului în concepția culturală europeană. Acest demers la care am făcut referire a fost obiectul de studiu aprofundat al multor cercetători în științe socio-umane. A stabili ceva aparent foarte simplu poate fi o încercare dificilă când ne frământă întrebări precum: care este rațiunea de a fi a filosofiei dreptului? Care este obiectul filosofiei dreptului? Pe cât de simplă este definirea obiectului analizat, cu atât de complexă a fost aria răspunsurilor găsite. Fiecare școală a avut propria variantă de valorizare a dreptului, dar, cu toate acestea, misiunea istoricului filosofiei dreptului rămâne una foarte dificilă. Constatarea noastră a fost că acestuia i-a revenit obligația de a valoriza dreptul în virtutea unei științe a dreptului care se bazează pe principii pe care ea însăși nu le poate justifica rațional.

Pentru că filosofia dreptului ține de studiul critic al principiilor sistemelor științifice și axiologice ale dreptului, excursul nostru s-a conturat ca o expunere sintetică a celor mai semnificative dintre acestea. Toți marii filosofi, autori de sisteme filosofice au încercat să formuleze o principiiile dreptului. Fie că vorbim despre Platon, Aristotel, Sf. Augustin, Sf. Toma din Aquino, William Ockham, Thomas Hobbes, John Locke, Baruch Spinoza, Gottfried Wilhelm von Leibniz, Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte, Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Auguste Comte, Karl Marx *et all.*, toți au căutat să stabilească principiiile dreptului, toți au fost preocupați de valorizarea acestui concept atât de bogat, *de facto* și *de iure*. Atenția noastră s-a oprit cu precădere asupra orizonturilor grecești, îndeosebi spre Platon și Aristotel. Grecia a fost leagănul filosofiei europene, iar filosofia dreptului, în general, a început cu și prin marile opere ale celor doi filosofi greci. Însăși teoria dreptului natural își află germenii în Grecia antică. Tot aici apar elementele fondatoare ale pozitivismului juridic, ale relativismului, ale sociologismului etc.

După ce am punctat elementele definiției ale dreptului ca valoare din perspectivă platoniciană, am continuat prin a oferi o sinteză asupra semnificațiilor valorii de drept la Aristotel, ne vom referi la trei texte majore: *Politica*, *Etica Nicomahică*, *Retorica*. Dacă la Platon, *nomos* și *dikaion* sunt termeni care se suprapun, lui Aristotel îi datorăm meritul de a face o distincție clară între cele două concepte, dar și între drept și justiție. Odată cu momentul aristotelic, dreptul este aglutinat de morală și se specializează ca atare în interiorul ei. Legile morale, la fel, se construiesc în interiorul moralei și se diferențiază de legile juridice. Nu orice lege poate fi o lege juridică, ci doar cele specializate ca atare. Grație lui Aristotel, putem spune că știința dreptului devine autonomă în raport cu știința justiției sau cu politica. Excursul aristotelic ne induce o idee nefamiliară în privința dreptului. Însă, unde noi suntem privilegiați prin tradiția ai cărei urmași suntem, Aristotel făcea un travaliu de pionierat absolut încercând să problematizeze dreptul.

Pentru a încheia, precizăm că, în momentul în care secolul XX tocmai s-a încheiat, interogarea asupra valențelor axiologice ale dreptului modern a generat speranțe și certitudini. Dreptul modern a oferit atât o operă instituțională neterminată, etern neterminată, supusă fiind dificultăților de două tipuri. Pe de o parte, se menține ipotetică atunci când se confruntă cu realitatea violenței oamenilor. Pe de altă parte, rațiunea, sub pretextul că ar conduce la libertate, a (de)generat în multiple forme de alienare. Umanismul liberal cu care se mândrește cultura europeană și care este garantat prin dimensiunea axiologică a dreptului a fost și rămâne vulnerabil. O abordare exhaustivă a semnificației axiologice a valorii de drept în cultura europeană ar necesita un excurs generos, care să includă sistemele de filosofie a dreptului în Europa din antichitate și până în secolul al XIX-lea. Istoria filosofiei dreptului a devenit o disciplină în sine, la nivel academic fiind obiect de studiu în facultățile de drept din spațiul Uniunii Europene, dar și din SUA, iar mai recent, din zona universitară și înalt competitivă asiatică.

Într-o lucrare din 2011, profesorul Liviu-Petru Zăpârțan arăta că „dreptul are în spiritualitatea europeană un loc aparte, ca valoare supremă, alături de Adevăr, Bine și Frumos al condiției umane, (...) ca principiu ordonator al minții și condiției umane, (...) ca ansamblu de reguli pe care le elaborează, le promovează și le sancționează o putere ordonatoare într-o societate, toate recurgând la legea care trebuie să guverneze raporturile

dintre oameni pentru a stabili ceea ce este Drept și al distinge de ceea ce este nedrept”⁸. Autorul prezintă modalitatea în care s-a construit dreptul în spiritualitatea europeană din Antichitate și până în prezent, arătând în final că părinții fondatori ai Uniunii Europene au dorit elaborarea unei construcții juridice care să reglementeze activitatea instituțională comunitară. Din acest motiv autorul consideră că întreaga construcție europeană „este o construcție prin drept” care a fost începută prin normare în baza unității de voință a elitelor. Ulterior dreptul european devine un instrument pentru construirea de raporturi noi între popoarele europene și cărora le exprimă voința⁹.

În literatura de specialitate s-a conturat ideea că, în prezent, Uniunea Europeană se află în criză din mai multe puncte de vedere: criza economică, criza statelor membre care sunt prizonierele piețelor, criza instituțională a Uniunii, criza de leadership declanșată de absența părinților fondatori ai uniunii din lanțul succesiunii, criza democratică a Uniunii, criza de definire a proiectului european. Tuturor acestor crize li se adaugă și criza civilizaționistă a unui continent pe care modelul social rezistă cu greu în fața mondializării¹⁰.

Abordarea rolului dreptului în construcția europeană, în cel de-al treilea capitol al prezentei lucrări, în acest context al crizei europene declanșate pe mai multe paliere, reprezintă o provocare majoră. Pentru a răspunde acestei provocări, în cele ce urmează o să facem referire la următoarele aspecte: valorile și obiectivele Uniunii Europene, noțiunea de drept al Uniunii Europene, structura dreptului Uniunii Europene și impactul dreptului Uniunii Europene asupra persoanelor, în timp și spațiu.

Potrivit art. 2 din TUE valorile pe care este întemeiată Uniunea Europeană sunt: respectul pentru demnitatea umană (o valoare nouă); libertate; democrație; egalitate (o valoare nouă); statul de drept; respectul pentru drepturile omului, incluzând drepturile persoanelor aparținând minorităților naționale

Aceste valori sunt comune tuturor statelor membre „într-o societate în care pluralismul, nediscriminarea, toleranța, justiția, solidaritatea și egalitatea între femei și bărbați prevalează”. Respectarea valorilor Uniunii Europene de către statele membre este

⁸ Liviu-Petru Zăpârțan, *Reflecții despre Europa Unită*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2011, p. 121.

⁹ *Ibidem*, pp. 121-128.

¹⁰ Antoine Mégie, Antoine Vauchez, „Introduction, Crise, crises et crisologie européenne”, în vol. *Politique européenne, Crise, crises et crisologie européenne*, Antoine Mégie, Antoine Vauchez (coord.), nr. 44, 2014, L’Harmattan, Paris, 2013, p. 9.

supravegheată de către Uniunea Europeană, care poate interveni dacă un stat membru le încalcă sau chiar dacă există doar un risc ca ele să fie încălcate¹¹.

La rândul lor, obiectivele care justifică existența Uniunii Europene și competențele sale sunt prezentate în art. 3 din TUE. Ele sunt formulate clar și consolidează faptul că obiectivele economice sunt la fel de importante ca și cele sociale, culturale, umanitare și de mediu. Promovarea păcii, ale valorilor Uniunii Europene și a bunăstării populației sale constituie obiectivele majore ale Uniunii Europene. Dintre obiectivele specifice ale Uniunii Europene amintim: crearea unei arii a libertății, securității și justiției; stabilirea unei piețe interne care trebuie să urmărească nu doar obiective economice, dar și ținte sociale, culturale și de mediu; stabilirea unei Uniuni Monetare și Economice (UME); întărirea prezenței Uniunii Europene pe scena internațională cu scopul promovării valorilor și intereselor sale și contribuind la protejarea cetățenilor Uniunii Europene în afara acesteia¹².

Tratatul de la Lisabona definește și furnizează o mai bună înțelegere decât tratatele anterioare asupra chestiunii reunirii statelor membre în cadrul Uniunii și asupra aceleia a valorilor și obiectivelor care sunt împărtășite de către cetățenii Uniunii Europene. Preambulul la Tratatului de la Lisabona face referire la „moștenirea culturală, religioasă și umanistă a Europei, de unde s-au dezvoltat valorile universale ale drepturilor inviolabile și inalienabile ale persoanei umane, libertății, democrației, egalității și statului de drept”. Caracteristicile extraordinare ale obiectivelor Tratatului de la Lisabona sunt accentul pe respectul, promovarea și protejarea drepturilor omului și angajamentul Uniunii Europene de a deveni mai democratică și mai relevantă pentru cetățenii săi¹³.

În subcapitolul intitulat „Noțiunea de drept al Uniunii Europene și natura Uniunii Europene”, am făcut referire la faptul că Uniunea Europeană este o *creație a dreptului*, iar comunitatea europeană se fundamentează pe drept. Este vorba, prin urmare de o relație de interdependență care se creează între Uniunea Europeană privită ca o comunitate și drept. Viața economică și socială a popoarelor din statele membre este guvernată prin dreptul Uniunii Europene care se află la baza sistemului instituțional european și care stabilește procedura de luare a deciziilor de către instituțiile Uniunii

¹¹ Alina Kaczorowska, *European Union Law*, second edition, Routledge, London, 2011, pp. 39-40.

¹² Alina Kaczorowska, *op. cit.*, p. 40.

¹³ *Idem.*

Europene și reglementează relațiile dintre ele. Dreptul Uniunii Europene este și cel care oferă instituțiilor europene mijloacele de exprimare legislativă, respectiv de legiferare, a acțiunilor statelor membre și ale cetățenilor acestora. În acest context, persoanele devin preocuparea centrală a Uniunii Europene. Ordinea legală a acesteia afectează viața de zi cu zi a cetățenilor săi, acordându-le drepturi și impunându-le obligații pentru ca în calitate lor de cetățeni ai statelor membre dar, în același timp, și ai Uniunii, aceștia să fie conduși de „o ierarhie a ordinilor juridice” – care este așa cum arată autorul „un fenomen familiar începând cu constituțiile federale”¹⁴.

Uniunea Europeană oferă un sistem integrat de protecție legală, definind, în același timp, relația dintre Uniunea Europeană și statele membre. În acest context, statele membre au obligația să ia toate măsurile necesare pentru a asigura îndeplinirea obligațiilor impuse de tratate sau prin acțiunile instituțiilor Uniunii Europene. În același timp, statele membre au obligația de a facilita îndeplinirea obiectivelor Uniunii Europene și de a se abține de la luarea de măsuri care ar periclita îndeplinirea acestor obiective. În fine, statele membre trebuie să dea socoteală cetățenilor Uniunii Europene pentru orice încălcare a dreptului acesteia¹⁵.

Timothy Moorhead este de părere că natura ordinii legale a Uniunii Europene are un caracter *sui generis* date fiind caracteristicile instituționale care sunt comune atât ordinii internaționale, cât și celei specifice națiunii¹⁶.

Tot în cuprinsul acestui subcapitol, am considerat că se impune să prezentăm, de o manieră schematică, evoluția istorică a Uniunii Europene și a dreptului Uniunii Europene, de la origini și până în prezent. Am făcut, de asemenea, scurte referiri la aplicarea principiului primordialității dreptului Uniunii Europene asupra dreptului statelor membre, dar și la necesitatea ca Uniunea Europeană să aleagă între regimul federalismului executiv și cel al democrației transnaționale – acest din urmă aspect fiind abordat prin prisma viziunii habermasiene asupra problematicei. Doar astfel poate fi conturat cadrul și rolul dreptului în construcția europeană.

¹⁴ Klaus-Dieter Borchard, *The ABC of European Union law*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2010, p. 079.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 079-080.

¹⁶ Timothy Moorhead, „European Union Law as International Law”, în vol. *European Journal of Legal Studies*, Volume 5, Issue 1, Spring/Summer 2012, <http://www.ejls.eu/10/128UK.pdf>, pp. 106-107.

În subcapitolul intitulat „Structura dreptului Uniunii Europene” am făcut referire la izvoarele dreptului Uniunii Europene, la clasificarea acestora și la ierarhia lor. În absența clarificărilor pe aceste teme, alți factori, precum indicațiile tratatelor, practicile stabilite de instituțiile Uniunii Europene dar și de către statele membre, deciziile Curții Europene de Justiție, stabilesc identificarea următoarelor izvoare¹⁷:

- *Izvoare primare* - compuse din tratatele originare ale Uniunii Europene: Tratatul CECO și CECA revizuite prin tratate ulterioare; protocoale și anexe atașate acestor tratate și care sunt parte integrantă a lor; tratatele de aderare a statelor membre. Așa cum arată autoarea, izvoarele primare se află în fruntea ierarhiei izvoarelor dreptului european.
- *Principiile generale ale dreptului Uniunii Europene* – care se referă cu precădere la un set de principii nescrise și care sunt fundamentele ordinii legale europene. Totuși, unele principii sunt expres prevăzute de tratate, și din acest motiv ele sunt considerate izvoare primare. Curtea de Justiție a Uniunii Europene a recurs la principiile generale pentru a suplimenta alte izvoare ale dreptului Uniunii Europene. Acestea sunt situate sub izvoarele primare dar deasupra altor izvoare, cu excepția situației în care ele nu sunt deja incluse în categoria izvoarelor primare.
- *Izvoarele externe* ce derivă din convențiile internaționale încheiate între Uniunea Europeană și state terțe sau alte organisme internaționale. Așa cum arată și autoarea, Uniunea Europeană are personalitate juridică și prin urmare, are capacitatea de a încheia astfel de acorduri. Potrivit prevederilor art. 216 alin. 2 din Tratatul privind Funcționarea Uniunii Europene astfel de acorduri internaționale obligă Uniunea Europeană și statele membre și formează parte integrantă a dreptului european. În ierarhia izvoarelor dreptului Uniunii Europene acestea se situează sub categoria izvoarelor primare dar înaintea celor secundare.
- *Izvoarele secundare* – sunt compuse din acte legislative și ne-legislative relevante care intră în competența de adoptare a instituțiilor Uniunii Europene. Există trei tipuri de astfel de acte: regulamente, directive și decizii – care sunt obligatorii; și

¹⁷ Alina Kaczorowska, *European Union Law*, second edition, Routledge, London, 2011, pp. 198-199.

recomandări și avize – care nu au forță juridică. Actele non-legislative sunt actele de implementare sau de delegare.

- *Actele Uniunii Europene* care nu sunt expres menționate în cuprinsul art. 288 din TFUE. Importanța lor, în funcție de obligativitatea ce o impun, este determinată de obiectul și conținutul lor material.
- *Jurisprudența Curții Europene de Justiție* – deciziile precedente ale CJUE sunt importante întrucât oferă liniile directoare pentru deciziile ulterioare care au un obiect similar. Cu toate acestea, autoarea arată că deciziile anterioare nu sunt considerate ca fiind obligatorii pentru instanțele naționale sau pentru CJE. În acest context, se consideră că ele nu sunt izvoare ale dreptului Uniunii Europene.

La baza clasificării izvoarelor dreptului Uniunii Europene se află diverse criterii și din acest motiv putem distinge între¹⁸:

- Izvoare scrise și izvoare nescrise,
- Izvoare interne și izvoare externe,
- Izvoare primare și izvoare secundare,
- Izvoare menționate de Tratatate și cele care au fost introduse de practică,
- Izvoare, în sensul strict, ale dreptului Uniunii Europene, care comprimă izvoarele primare și secundare; și izvoare în sensul larg ce cuprind toate regulile aplicabile ordinii juridice a Uniunii Europene (scrise, nescrise, externe și interne).

Pentru a aprecia impactul dreptului Uniunii Europene asupra persoanelor în timp și spațiu, în ultima parte a capitolului al III-lea am făcut vorbire despre două aspecte esențiale. În primul rând este vorba despre a vedea care sunt modalitățile prin care Uniunea Europeană înțelege să se implice în viața cetățenilor săi, iar în al doilea rând, am considerat că trebuie să privim lucrurile și de jos în sus, adică de la cetățeni la Uniune pentru a vedea cât de integrați se simt aceștia în cadrul acestei construcții europene.

În ceea ce privește primul aspect al modalităților prin care Uniunea a înțeles să se implice în viața cetățenilor săi se poate observa că prin intermediul dreptului Uniunii Europene aceasta a încercat să creeze cadrul legal propice conviețuirii laolaltă al popoarelor Europei. În practică, Uniunea a adoptat de-a lungul timpului diverse strategii

¹⁸ Ibidem, p. 199.

care să implementeze obiectivele prevăzute în tratatele Uniunii, dar și în legislația secundară a dreptului european – Europa 2020¹⁹.

Președinția Consiliului Uniunii Europene din cel de-al doilea semestru al anului 2015 a intervenit într-un context instituțional diferit în urma adoptării Tratatului de la Lisabona, elaborând o lucrare chiar în anul 2015 referitoare la impactul dreptului european asupra cetățenilor europeni. Potrivit opiniei emise în această lucrare, în prezent, mai mult decât înaintea adoptării Tratatului de la Lisabona, „cetățeanul se află în inima proiectului european”. Președinția Consiliului Uniunii Europene consideră că are menirea de a veghea asupra luării în considerare de către toate politicile Uniunii Europene a tuturor intereselor directe și reale ale cetățenilor. Aceasta își dorește, de asemenea, să contribuie la buna aplicare a principiilor subsidiarității și proporționalității, la aducerea la zi a acordului interinstituțional intitulat „O legiferare mai bună” care va permite formalizarea modalităților unei cooperări instituționale îmbunătățite, la negocierile pentru stabilirea unui fundament care să asigure o legislație de calitate în contextul unei dezvoltări durabile, dar și la adâncirea dialogului interinstituțional asupra conținutului programelor anuale de lucru ale Comisiei²⁰.

Dacă privim lucrurile de jos în sus, adică de la cetățeni către Uniune, atunci trebuie să ne referim la câteva aspecte care privesc, în principal conștientizarea de către cetățenii Uniunii Europene de statutul lor ca cetățeni ai Uniunii, dar și de drepturile de care se bucură prin prisma acestui statut. În acest sens, am făcut referire la un Raport al Comisiei Europene întocmit în anul 2013²¹. Am insista asupra unor aspecte relevante precum : familiaritatea cetățenilor europeni cu termenul de cetățean al Uniunii Europene și cu drepturile de care aceștia se bucură raportat la prevederile dreptului european.

¹⁹ Comisia Europeană, Comunicarea Comisiei – Europa 2020 – O strategie europeană pentru o creștere inteligentă ecologică și favorabilă incluziunii, COM (2010) 2020 final, Bruxelles, 3.3.2010, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=RO>.

²⁰ Présidence du Conseil de l’Union européenne, Une Union pour les citoyens, Les priorités de la Présidence luxembourgeoise, 1er juillet – 31 décembre 2015, pp. 07-08.

²¹ European Commission, Flash Eurobarometer 365, European Union Citizenship, Report, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_365_en.pdf, p. 6.

Bibliografie

1. Adkins, L., Adkins, R., Handbook to life in ancient Rome, Ed. Facts on File, New York, 2004.
2. Alford, C. F., Narrative, Nature and the Natural Law. From Aquinas to International Human Rights, Palgrave, London, 2010.
3. Ancheș, Diana-Ionela, Preocupări juridice privind Uniunea Europeană, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2014.
4. Ancheș, Diana-Ionela, „Tratatul de la Lisabona și sistemul instituțional al Uniunii Europene”, în vol. Tratatul de la Lisabona. De la „metoda comunitară” la noile evoluții ale guvernantei europene. Drept și politici ale Uniunii, F. Pop, O. Albescu (edit.), CA Publishing, Cluj-Napoca, 2012.
5. Ancheș, Diana-Ionela, „The origins of the principle of subsidiarity in the European Law from the beginnings of the European Union until the Treaty of Maastricht”, în vol. Journal of Legal Studies, vol. VII-XIV, nr. 13-27, June, 2014.
6. Anderson, M. (edit.), Ancient Rome, Britannica Ed. Publ., 2012.
7. Anuvivkers, J., Laws and legal codes, în: Pam J. Chief (edit.), Enciclopedia of Society and Culture in the Medieval World, col III, Crabtree Ed. Facts and File, New York , 2008.
8. Aristotel, Politica, Ed. Iri, 2001.
9. Aristotel, Etica Nicomahică, Ed. Iri, 1998.
10. Aristotel, Retorica, Ed. Iri, 2009.
11. Arnaud, A.-J., Pour une pensée juridique européenne, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
12. Aspell, Patrick, Medieval Western Philosophy, C.R.V.P., Washington, 1999.
13. Backman, Clifford, The Worlds of Medieval Europe, Oxford Univ. Press, 2003.
14. Balot, Ryan, Greek political thought, Blackwell Publ., Oxford, 2006.
15. Barbier, M., La modernité politique, Presse Universitaire de France, Paris, 2000.
16. Bădescu, Ilie, Mihăilescu, Ioan, Zamfir, Cătălin, Enciclopedia Sociologiei, vol. I, Mica Valahie, București, 2011.

17. Beccaria, Cesare, *On Crime and Punishment*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1995.
18. Bentham, J., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation (1789)*, ed. J. Harrison, Oxford, Blackwell, 1948.
19. Bezdechi, Șt., *Introducere la Legile de Platon*, Ed. IRI, București, 1995.
20. Blokland, H., *Modernization and its Political Consequences*, Yale Univ. Press, New Haven, 2006.
21. Bobbio, Norberto, *Thomas Hobbes and the Natural Law Tradition*, Univ. of Chicago Press, f.a.
22. Boboș, G., *Teoria generală a dreptului*, Editura Argonaut, Cluj – Napoca, 1999.
23. Bogdandy, Armin Von, „Founding Principles”, în vol. A. von Bogdandy, J. Bast (edit.), *Principles of European Constitutional Law*, 2009.
24. Borchard, Klaus-Dieter, *The ABC of European Union law*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2010.
25. Bréhier, E., *Histoire de la philosophie*, Ed. F. Alcan, Tome premier, vol. II, Paris, 1932.
26. Bull, H., Kingsburg, B., Roberts, A., *Hugo Grotius and International Relations*, Clarendon Press, Oxford, 1990.
27. Cartledge, Paul, *Ancient Greek Political Thought in Practice*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2009.
28. Cassirer, Ernst, *La philosophie des lumieres*, ed. Fayard, Paris, 1932.
29. Chanteur, Janine, *La loi chez Platon*, în *Archives de philosophie du droit*, tome 25, 1980.
30. Cicero, *Republica*, Oxford University Press, Oxford, 1998, vol. III.
31. Cohn, Samuel, *Lust for liberty. The Politic of Social Revolt in Medieval Europe 1200-1425*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 2006.
32. Colish, Marcia L., *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition*, Yale Univ. Press, New Haven, 1998.
33. Collin, Denis, *Marile noțiuni filosofice*, Ed. Institutul European, Iași, 1999.
34. Collins, H., „Despre teoria critică”, în *Marxism and Law*, Oxford University Press, 1982.

35. Comte, Auguste, Discurs asupra spiritului pozitiv, Editura Științifică, București, 1999.
36. Comisia Europeană, Comunicarea Comisiei – Europa 2020 – O strategie europeană pentru o creștere inteligentă ecologică și favorabilă incluziunii, COM (2010) 2020 final, Bruxelles, 3.3.2010, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC2020&from=RO>.
37. Comisia Europeana, Obiective pentru Strategia Europa 2020: http://ec.europa.eu/europe2020/pdf/targets_ro.pdf.
38. Comunicarea Comisiei către Consiliu, Parlamentul European, Comitetul Economic și Social și Comitetul Regiunilor – Justiție, libertate și securitate în Europa începând cu anul 2005: o evaluare a programului și planului de acțiune de la Haga {SEC(2009) 765 final} {SEC(2009) 767 final}, http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/index_en.htm.
39. Constantin, Lozovanu, Filosofia dreptului – Curs de prelegeri, Ed. U.T.M., Chișinău, 2008.
40. Coyle, Sean, From Positivism to Idealism, Ashgate, Burlington, 2007.
41. Craiovan, Ion, Filosofia dreptului, Editura Pro Universitaria, București, 2012.
42. D'Amico, J. F., Renaissance Humanism in papal Rome, The John Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1983.
43. David, Bogdan, Drept comercial, curs universitar, http://file.ucdc.ro/cursuri/D_3_N35_Drept_comercial_David_Bogdan.pdf.
44. Dean, T., Wickham, C. (edit.), City and Countryside in Late Medieval and Renaissance Italy, Hambledon Press, London, 1990.
45. DEX, <https://dexonline.ro/definitie/axiologie>.
46. Dezalay, Yves, Garth, Bryant G., „Lawyers and the transformations of the fields of state power: osmosis, hysteresis and aggiornamento”, în vol. Law and the Formation of Modern Europe: Perspectives from the Historical Sociology of Law, Mikael Rask Madsen, Chris Thornhill (edit.), Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2014.
47. Diès, A., Autour de Platon, essais critique et d'histoire...I, Les Voisinages. Socrate, Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1972.

48. Djuvara, M., Teoria generală a dreptului. Drept rațional, izvoare și drept pozitiv, Editura All Beck, București, 1999.
49. Dongoroz, V., Drept penal, reeditarea ediției din 1939, Ed. Societății „Tempus” & Asociația Română de Științe Penale, București, 2000.
50. Drâmba, O., Istoria culturii și civilizației, vol. 1, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984.
51. Dunn, C. J., The Political Thought of John Locke, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1975.
52. Dupré, Louis, The Enlightenment and the Intellectual Foundations of Modern Culture, Yale Univ. Press, New Haven, 2004.
53. Durant, Will, The Story of Civilization, vol. 4, The Age of Faith, World Library Electronic, 1978.
54. Dworkin, R., Taking Rights Seriously, Duckworth, Londra, 1979.
55. Early Medieval Christian philosophy, în vol. A. Himan et all. (edit.), Philosophy in the Middle Age, Hackett Publ., Indianapolis, 2010.
56. Enciclopedia Blackwell a gândirii politice, Humanitas, București, 2000.
57. European Commission, Flash Eurobarometer 365, European Union Citizenship, Report, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_365_en.pdf.
58. Farenga, Vincent, Citizen and Self, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2006.
59. Ferejohn, J., Riley, J. (edit.), Constitutional Culture and Democratic Rule, Cambridge Univ. Press, 2001.
60. Finnis, J. M., Natural Law and Natural Rights, Oxford University Press, 1980.
61. Francisci, De, Arcana Romani imperii.
62. Freyer, Hans, Machiavelli, VLH, Weinheim, 1986.
63. Gaillard, Jacques, La Fascination de l'Antique de Rollin à Rousseau, <http://enseignement-latin.hypotheses.org/847>.
64. Gaius, Instituțiunile, trad. de Aurel Popescu, Ed. Academiei RSR, București, 1982.
65. Geras, N., Wokler, R., Enlightenment and Modernity, Palgrave, London, 2000.
66. Gersh, S., Roest, B. (edit.), Medieval and Renaissance Humanism, Brill Ed., Leiden, 2003.

67. Geymonat, Ludovico, *Storia del pensiero filosofico e scientifica*, Ed. Garzanti, Milano, 1981.
68. Gilson, E., *La filosofia nel Medioevo*, Ed. Sansoni, Milano, 2005.
69. Gonçalves, Maria Eduarda, Gameiro, Maria Inês, „European values, fundamental rights and EU law and politics on biometrics”, in *Fifth Pan-European Conference on EU Politics, Section on EU Law and Politics*, <http://www.jhubc.it/ecpr-porto/virtualpaperroom/065.pdf>.
70. Goyard-Fabre, S., *Les principes philosophiques du droit politique moderne*, PUF, Paris, 1986.
71. Gracia, J., Noone, Th. (edit.), *A Comparison to Philosophy in the Middle Age*, Blackwell Publ., Oxford, 2002.
72. Grossi, Paolo, *A History of European Law*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010.
73. Habermas, Jurgen, „The Crisis of the European Union in the Light of a Constitutionalization of International Law”, in *The European Journal of International Law*, vol. 23, nr. 2, 2012.
74. Halevy, G., *A Modern Treatise on the Principle of Legality in Criminal Law*, Springer Verlag, 2010.
75. Hamburger, Max, *Morals and Law. The Growth of Aristotle's legal theory*, Yale University Press, 1951.
76. Harding, J. A., *Medieval Law and the Foundations of the State*, Oxford Univ. Press, Oxford, 2001.
77. Hare, R. M., *Moral Thinking*, Oxford University Press, 1965.
78. Harris, J.W., *Legal Philosophies*, Butterworth, Londra, 1980.
79. Hersum, M. J. Van I., *Hugo Grotius, Profit and Principle*, Brill, Leiden, 2006.
80. Hobbes, Th., *Leviathan*, Penguin Books, Londra, 1991.
81. *Humanism and Creativity in the Renaissance*, Brill, Leiden, 2006.
82. Husson, Leon, *Novelles études sur la pensée juridique*, Ed. Dalloz, Paris, 1974.
83. Ihering, Rudolph von, Husik, Isaac, *Law as a Means to an End*, Munroe Smith (reviewer), *Columbia Law Review*, vol. 15, No. 5 (May, 1915), <http://www.jstor.org/stable/1110315?seq=1>.

84. Inwood, B., Miller, F. D., Law in Roman Philosophy, în M. Gagarin, Paul Woodriff, Fr. Miller (edit.), A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastic, vol. 6, Ed. Springer, Dordrecht, 2007.
85. Ioniță, M., N. Machiavelli – om al Renașterii, Analele Univ. Târgu Jiu, 1/2010.
86. Jaeger, V., Eloge de la loi, în Lettres d'humanité, VIII, 1949.
87. Jaeger, Werner, Paideia, vol. I, Ed. La Nuova Italia, Firenze, 1967.
88. Jones, Nicholas F., Politics and Society in Ancient Greece, Praeger, Westport, 2008.
89. Kaczorowska, Alina, European Union Law, second edition, Routledge, London, 2011.
90. Kant, Immanuel, Spre pacea eternă, în vol. Scrieri moral-politice, București, Editura Științifică, 1991.
91. Kant, Imm., The Metaphysical Elements of Justice, Bobbs-Merill, Indianapolis, 1965.
92. Kelsen, H., General Theory of Law and State, Transactions Publ., New Brunswick, 2006.
93. Kelsen, H., The Pure Theory of Law, California University Press, Berkeley, 1967.
94. Kim, K., Aliens in Medieval Law, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2004.
95. Kraye, I., Stone, M. (edit.), Humanism and Early Modern Philosophy, Routledge, London, 2000.
96. Küng, Hans, Cristianesimo, BUR, Saggi, Milano, 2008.
97. Lamont, C., The Philosophy of Humanism, Humanist Press, New York, 1992.
98. Lesaffer, R. (edit.), Peace Treaties and International Law in European History, Cambridge Univ. Press, 2004.
99. Locke, J., Al doilea tratat despre guvernare, Nemira, București, 1999.
100. Loyd, G., L'idée de nature dans la Politique d'Aristote, în Aristote Politique, ed. P. Aubenque, PUF, 1963.
101. Lycurgus, în Encyclopaedia Britannica, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/352618/Lycurgus>.

102. Maas, Willem, „The Evolution of EU Citizenship”, în Memo for Princeton workshop on The State of the European Union, Volume 8, 16 September 2005, <https://www.princeton.edu/~smeunier/Maas%20Memo.pdf>.
103. MacCormick, N., Legal Reasoning and Legal Theory, Oxford University Press, 1978.
104. Mar, Maksymilian Del, Twining, William, Legal Fictions in Theory and Practice, Springer, 2015.
105. Marea istorie ilustrată a lumii, vol. III, Evul Mediu, Ed. Litera, București, 2008.
106. Marenbon, J., Later Medieval Philosophy (1150-1350), Routledge, London, 1991.
107. Mathey, Nicolas, Le Code Civil et le Développement du Droit vus par Raymond Saleilles, <https://thomasmore.files.wordpress.com/2010/09/la-codification-par-r-saleilles-via-newman.pdf>.
108. Mattingly, David, Imperialism, Power and Identity, Experiencing the Roman Empire, Princeton Univ. Press, 2011.
109. Medieval and Renaissance humanism, Brill, Leiden, 2003.
110. Mégie, Antoine, Vauchez, Antoine, „Introduction, Crise, crises et crisologie européenne”, în vol. Politique européenne, Crise, crises et crisologie européenne, Antoine Mégie, Antoine Vauchez (coord.), nr. 44, 2014, L'Harmattan, Paris, 2013.
111. Meiggs, Russell, Istoria Greciei, Ed. All, București, 2008.
112. Melkevik, Bjarne, Horizons de la philosophie du droit, Les presses de l'Univ. Laval, L'Harmattan, 2004.
113. Mezzocco, A. (edit.), Interpretations of Renaissance, ed. Brill, Leiden, 2006.
114. Mill, J.S., Utilitarismul, Alternative, București, 1994.
115. Miller, D., Social Justice, Clarendon Press, Oxford, 1976.
116. Miller, Fred D., Near Eastern antecedents of Western legal thought, în vol. M. Gagarin, Paul Woodruff, Fr. Miller (edit.), A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastic, vol. 6, Ed. Springer, Dordrecht, 2007.
117. Miller, Fred D., Early Jewish and Christian Legal thought, în: M. Gagarin, Paul Woodruff, Fr. Miller (edit.), A History of the Philosophy of Law from the Ancient Greeks to the Scholastic, vol. 6, Ed. Springer, Dordrecht, 2007.

118. Molcuț, Emil, Oancea, Dan, Drept roman, Casa de Editură și Presă „Șansa” S.R.L., 1993.
119. Montesquieu, Ch., Despre spiritul legilor, Ed. Antet, București, 2011.
120. Moore, Michael S., Law as Justice, în vol. E. Frankel Paul, E. D. Miller, J. Paul, Natural Law and Modern Moral Philosophy, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2001.
121. Moorhead, Timothy, „European Union Law as International Law”, în vol. European Journal of Legal Studies, Volume 5, Issue 1, Spring/Summer 2012, <http://www.ejls.eu/10/128UK.pdf>.
122. Mossé, C., Schnapp-Gourbeillon, Annie, Précis d’histoire greque du début du deuxième millenaire à la bataille d’Actium, Armand Colin, 1990.
123. Mousourakes, George, „Roman Law and the Origins of the Civic Law Tradition”, Ed. Spronger, Dordrecht, 2015.
124. Negulescu, P. P., Filosofia Renașterii, Ed. Eminescu, 1986.
125. Oeter, S., „Federalism and Democracy”, în A. von Bogdandy, J. Bast (edit.), Principles of European Constitutional Law , 2009.
126. Ott, W., Causation and Laws of Nature in Early Modern Philosophy, Oxford Univ. Press, 2009.
127. Padovani, A., Theology and Law, in: A. Padovani, P. Stein, M. Lobban (edit.), A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, vol. 7, Springer, 2007.
128. Paul, E. Frankel, Miller, E. D., Paul, J., Natural Law and Modern Moral Philosophy, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2001.
129. Perkams, M., Aquina’s Interpretation of the Aristotelian Virtue of Justice, în vol. I. P. Bejezy (edit.), Virtue Ethics in the Middle Age, Brill, Leiden, 2008.
130. Petrarca, Francesco, Fracassette, Giuseppe, Lettere di Francesco Petrarca, ed. Felice, Firenze, 1863.
131. Pînzaru, Alexandra Irina, Pricop, Cristina Ioana, Strategia Europa 2020 și stadiul implementării în România, Institutul European din România, București, octombrie 2014, http://europedirectbucuresti.ier.ro/wp-content/uploads/brosura_europa_2020_8mb.pdf.
132. Platon, Republica, în Opere V, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
133. Platon, Opere I-VII, Editura Științifică și Enciclopedică, București 1983-1987.

134. Platon, Opere complete, (ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie), Ed. Humanitas, 2002.
135. Platon, Legile, în Opere Complete, (ediție îngrijită de Petru Creția, Constantin Noica și Cătălin Partenie), Ed. Humanitas, 2002.
136. Plutarh, Vieți paralele, bibliografia lui Lycurg, V, Aldo Press, 2004.
137. Polybius, The Histories, vol. VI, Oxford Univ. Press, 2010.
138. Pomeroy, S. B., Buxstein, S. M., Donlan, W., Roberts, J., A Brief History of Ancient Greece, Oxford Univ. Press, Oxford, 2004.
139. Pop, Flore, „Uniunea Europeană după intrarea în vigoare a Tratatului de reformă. Repere actuale privind instituțiile și dreptul Uniunii”, în vol. Tratatul de la Lisabona. De la „metoda comunitară” la noile evoluții ale guvernantei europene. Drept și politici ale Uniunii, F. Pop, O. Albescu (edit.), CA Publishing, Cluj-Napoca, 2012.
140. Popa, Nicolae, Dogaru, Ion, Dănișor, Gheorghe, Dănișor, Dan Claudiu, Filosofia dreptului. Marile curente, Ed. All Beck, București, 2002.
141. Popescu, D., Roma Cezarilor, Impresiuni, București, 1934.
142. Pratt, J., Punishment and Civilization, Sage Publ., London, 2002.
143. Présidence du Conseil de l’Union européenne, Une Union pour les citoyens, Les priorités de la Présidence luxembourgeoise, 1er juillet – 31 décembre 2015.
144. Prett, M., The Collectiv Lanfranci and Its Competitors, în L. Smith, B. Ward, (edit.), Intellectual life in the Middle Age, London, 1992.
145. Raz, J., Practical Reason and Norms, Hutchinson, Londra, 1975.
146. Reeves, M., The Vaticinia de Summis Pontizicibus: A Question of Authority, în vol.: L. Smith, B. Ward (edit.), Intellectual life in the Middle Age, London, 1992.
147. Roruyer, M., Les promesses du constitutionalisme, în Raisons politiques, nr. 10, 2003.
148. Rousseau, J. J., Du contract social, Ed. Gallimard, Paris, 1996.
149. Rüegg, W. (edit.), A History of the University of Europe, vol. 1, Cambridge Univ. Press, 1992.
150. Schmidt, I. (edit.), What is Enlightenment?, Eighteenth-century Answers and Twentieth-century Questions, University of California Press, 1996.
151. Sidgwick, H., The Methods of Ethics, Macmillan, Londra, 1907.

152. Silva (Martin), Silvio (Santos) da, Corps déformé et cosmogonie chez Victor Hugo: l'étude du roman "L'Homme qui rit", 1ere édition, Lulu Press et Air Press, 2013.
153. Smith, Adam, Avuția națiunii. Cercetare asupra naturii și cauzelor ei, Vol.I, Ed. Academiei, București, 1962.
154. Speranția, E., „Principii fundamentale ale filosofiei juridică”, Institutul de Arte grafice, „Ardealul” Cluj, 1936.
155. Stein, Peter, Roman Law in European History, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2004.
156. Storia del Diritto Medioevale e Moderno, Ed. Simone it., Roma, 2013.
157. Strauss, Leo, Droit naturel et histoire, Flammarion, Paris, 1998.
158. Terestchenko, M., Marile curente ale filosofiei politice, Institutul European, Iași, 2002.
159. Tobler, Christa, Beglinger, Jacques, Essential EU Law in Text, 2nd edition, „Lisbon” edition, 2010, http://www.eur-charts.eu/pdf2ed/SampleChartsText_Essential-EU-Law-in-Charts-Text_Tobler-Beglinger_2Ed-2010.pdf.
160. Tratatul privind funcționarea Uniunii Europene (TFUE), http://europa.eu/pol/pdf/consolidated-treaties_ro.pdf.
161. Vangoch, F. W., La Theorie du Droit selon Kant, www.biblio.juridicae.uman.mx/1/422/7.
162. Vauchez, Antoine, L'union par le droit. L'invention d'un programme institutionnel pour l'Europe, Presses de Sciences Po, Paris, 2013.
163. Vauchez, Antoine, „Introduction. Euro-lawyering, Transnational Social Fields and European Polity – Building”, în vol. Lawyering Europe, European Law as a Transnational Social Field, Antoine Vauchez, Bruno de Witte (edit.), Hart Publishing, Oxford, 2013.
164. Vecchio, Giorgio Del, Lecții de filosofie juridică, Editura Europa Nova, București, f.a.
165. Verdross-Drossberg, Grundlinien der antiken Rechts und Staatsphilosophie, 1948
166. Villey, Michel, Leçons d'histoire de la philosophie du droit, Vrin, Paris, 1975.
167. Villey, M., Les origines de la philosophie du droit, Vrin, 1975.
168. Villey, Michel, La formation de la pensée juridique moderne, Vrin, Paris, 1975.

169. Voegelin, E., *From Enlightenment to Revolution*, Duke Univ. Press, Durham, 1975.
170. Wacks, Raymond, *The Philosophy of Law*, Oxford Univ. Press, Oxford, 2006.
171. Wetherbee, W., *The School of Chartres*, în vol. J. Gracia, Th. Noone (edit.), *A Comparison to Philosophy in the Middle Age*, Blackwell Publ., Oxford, 2002.
172. Wickhane, C., *Framing the Early Middle Age*, Oxford Univ. Press, 2005.
173. Williams B.A.O., Smart, J.J.C., *Utilitarianism: For and Against*, Cambridge University Press, Cambridge, 1973.
174. Wolf, E., *Le droit dans la pensée Grèque*, Vrin, Paris, 1950.
175. Yeong, Loke Hoe *EU citizenship, Citizenship and identity beyond national borders*, Background Brief No. 10, October 2013, <http://www.eucentre.sg/wp-content/uploads/2013/10/BB10-EU-citizenship-and-identity.pdf>.
176. Zăpârțan, Liviu-Petru, *Construcția Europeană*, Ed. Imprimeriei de Vest, Oradea, 2000.
177. Zăpârțan, Liviu-Petru, *Reflecții despre Europa Unită*, Ed. Eikon, Cluj-Napoca, 2011.

